काण्वसंहितायामग्नितत्त्वविमर्शः**डॉ. सत्यव्रतनन्दः**

विद्यावारिधिः, राष्ट्रियसंस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपति:

शोधसारः

पर्यावरणे विदितपञ्चमहाभूतेषु दूषणरहितत्वेन तेजस्तत्त्वस्य सद्भावो भवत्यग्निः। यागकर्माणि अग्नेः वैशिष्ट्यबाहुल्यात् यजुर्वेदीयमन्त्रभागेषु अग्निः प्राधान्येन स्तूयते हूयते च । यद्यपि संहिता-ब्राह्मणादिषु मन्त्रभागेषु भौतिक पाचकाग्निः नैव प्रार्थितः, अपि तु तस्याग्नेः तात्त्विकं रूपमेव आराधितम् । तथा ह्यग्नेस्तेजस्वरूपत्वं सम्पूर्णवैदिकसाहित्ये असकृदेव दृश्यते । तत्तेजस्तत्त्वत एकैवाग्निः त्रिषु लोकेषु प्रकाशते । पृथिव्यां प्रकाशमानो दाहकोऽग्निः सर्वेषां जीवितभूतः, अन्तरीक्षे वैद्युताग्निः वृष्टिप्रेरको, दिवि च सूर्यरूपो जगतः प्रसविता इति तस्य तेजस्वरूपस्य सर्वत्र विद्यमानत्वे सति भौतिकरूपेण पृथिव्यां स्थितिरिति यास्काचार्यादिभिरङ्गिकृतः। एवमेव तेजसा प्रकाशमानत्वादग्निः प्रत्यक्षदेवतात्वेन आराध्यते ।

कूटशब्दाः—अग्नेरुत्पत्तिः, स्वरूपवर्णनम्, अग्नेः कर्माणि, अग्निस्तत्त्वम्, सप्तसंख्यासम्बन्धः, रजोगुणनिर्वाहकोऽग्निः, अग्नेः कनीनकात्वम्, अग्नेर्भेषजत्वम्, अग्निः धनदा, उपसंहारः ।

उपक्रमः -

शुक्लयजुर्वेदस्य पञ्चदशशाखासु काण्वसंहिता अन्यतमा शाखा वर्तते । तत्र यागोपयोगमन्त्राः चत्वारिंशदध्यायेषु सन्निहिता सन्ति । तेभ्योऽग्निदेवस्तुतिपरका मन्त्राः बाहुल्येन पठ्यन्ते । यत्राग्नेः तात्त्विकचिन्तनं लोकोपयोगाय उत्कृष्टं मन्ये । वैदिकोऽग्निः कथनेन साधारणतः यागेषु आहवनीय-गार्हपत्य-दक्षिणाग्नि-सभ्य-अवसथ्येति हवनसम्बन्धाग्निनामानि मनसि आयान्ति । ज्वलन-तापनमिति अग्नेः लक्षणसिद्धत्वात् तस्यैव ज्वलमानस्याग्नेः उत्पत्ति-व्युत्पत्ति-स्तुत्यु-दाहरण-निर्वचनात्मिका परीक्षा वैदिकतथ्यानुसंधेन परिशीलनीया भवति । तत्र लक्षणपरीक्षाजिज्ञासायामुच्यते – अग्निः कस्मात् । अग्निः अग्रणीर्भवति। अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते । अङ्गं नयति सन्नममानः। अग्निर्वै देवानां सेनानीः। इतात् अक्ताद्गन्धाद्वा, नीतात् । स खल्वेते अकारमादत्ते गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा नीः परः। त्रयाणां धातूनामेवाभिधेया क्रिया अत्र लक्ष्यन्ते। तद्यथा – इतात्(इण् गतौ) इत्यस्माद्, अक्ताद्गन्धाद्वा अनक्तेर्वा दहतेर्वा विकल्प एतयोः। एति च दहति च

नयति च हवींषि देवेभ्य इत्यग्निः।¹ अञ्चु गतिपूजनयोः इत्यस्माद्वातोः अग्निशब्दोऽयं निष्पद्यते । योऽञ्चति अच्यतेऽगत्यङ्गत्येति सोऽयमग्निः। वैदिकवाङ्मये अग्निः अङ्गिरस इति नाम्ना सुप्रसिद्धः। अङ्गिरस इति पदम् अञ्ज धातुतो निष्पत्तिर्भवति । वैदिका ऋषयः प्रकृतेः स्थूलस्वरूपस्य स्तुतिमुपेक्ष्यन्तः तदभिमानिचेतनतत्त्वस्य संशेन अनुरक्ता आसन् ।² तस्मात् अग्निसम्बन्धिवैदिकमन्त्राणां परिशीलनेन अग्नेः देदीप्यमानं तेजोयुक्तं सर्वान्तर्निहितत्वमेव अनुभूयते ।

अग्नेरुत्पत्तिः -

देदीप्यमानस्याग्नेः जन्मनः निवासस्य च वर्णनं वैदिकवाङ्मये बहुत्र दृश्यते । सर्वलोकेषु परिव्याप्तत्वाद् अस्याग्नेरुत्पत्तिः विभूतिश्च अव्यक्तमेवेति³ आचार्यशौनकमतम् अवश्यं चिन्तनीयं भवति । तथापि प्रत्येकस्यापि भूतस्य, जायते-अस्ति-विपरिणमते-वर्धते-

¹ त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायत इति शाकपुणिः। निरुक्तम् .7.4

² प्रकाशतत्त्वम् वैदिकवाङ्मये अग्नितत्त्वसमी, क्षणम्-पृ.3

³ बृहद्देवता.1 .96

अपक्षीयते-विनश्यतीति भावविकारसम्भवात्, अग्रेरुत्पत्तिः कथमिति शङ्कायाम्, उच्यते मन्थनात् । कश्चन अथर्वाख्य ऋषिः पद्मपत्रस्योपरि निःशेषेण मन्थनाद् अग्निमुत्पादयामास । सर्वस्य जगतो वाहकादिह पुष्करपर्णमग्निमन्थनादियज्ञनिष्पादनद्वारेण सर्वं जगन्निर्वहति।⁴ पुष्करपर्णस्य अग्नेः कारणमाह – अपां पृष्ठमसि योनिरग्नेः⁵ इति । अपि च कश्चन दध्यङ् ऋषिः अथर्वणपुत्रोऽसुरसम्बन्धिनां त्रयाणां पुराणां विनाशकरद्रूपेण तमग्निं आदीपयति स्म ।⁶ लोकोपकारायैव अग्रेरुत्पत्तिप्रकारमाह –

त्वमग्नेद्युभिस्त्वमाशुशुक्षिणस्त्वमद्भ्यस्त्वमश्मनस्परि ।

त्वं वनेभ्यस्त्वमोषधीभ्यस्त्वं नृणां नृपते जायसे शुचिः।।⁷

हे अग्ने ! त्वं स्वर्गनिमित्तभूतैस्तेजोभिरुपलक्षितो मथ्यमानस्तत्र तत्र यागशालासु जायसे । पुनः आर्द्रा भूमिं शीघ्रमेव शोषयित्वा जायसे । दीप्त्या क्षिणोति हिनस्तीति विग्रहात् आशु शुचा, तथा जायसे त्वम् । अद्भ्यो वर्षाधाराभ्योऽशनिरूपेण जायसे त्वम् । पुनश्च अश्मनः पाषाणस्योपरि पाषाणान्तरसङ्घटनेन जायसे त्वम् । वनेभ्यो दावाग्निरूपेण जायसे त्वम् । औषधिकार्येभ्यो भेषजेभ्यस्त्वं जायसे । यद्वा – वंशसङ्घर्षणादिभ्यो जायसे । सर्वेषामपि मनुष्याणां पालकः त्वं गृहे गृहे शुद्धिहेतुः सन् जायसे । पुनर्दाहेन मृन्मयं शोधयसि त्वम् । जातोऽपि सद्यः शुद्धः पाप्मानां शोचकश्च त्वमिति एवम् उत्पत्तिद्वारेणाग्नेः लोकोपकारत्वं ज्ञायते । पुनश्च अग्नेः माता पृथिवीति पृथिविरूपेयम् उखा स्वकीयगर्भस्थाने अमुमग्निं धारितवतीति तस्याः पृथिव्या यथालोकं मातृसम्बन्धं कीर्त्यते – मातेव पुत्रं पृथिवी⁸ इति । तमेव मतं समर्थयन् यास्कः पृथिव्याम् अग्नेः स्थानं निरूपयति - अग्निः पृथिवीस्थानः⁹ इति । गृहक्रियासम्पाद्यमानो गार्हपत्याग्निः एक एव यागवेद्यां पश्चिमदिग्पालो गृहपतिः

⁴ त्वमग्ने पुष्कराख्यदध्यथर्वा निरमन्थत । काण्वसंहिता . 12.3.4

⁵ काण्वसंहिता .12 .3 .2

⁶ काण्वसंहिता .12.3.6

⁷ काण्वसंहिता.12.2.16

⁸ काण्वसंहिता .13.4.7

⁹ निरुक्तम् .7.2-पृ ,336

वृत्तमण्डलाकारो भवति । आहवनीयस्तु यागवेद्यां पूर्वदिग्धिपश्चचुष्कोणाकारो देवतानां हविर्वाहको भवति । दक्षिणाग्निस्तु अर्द्धचन्द्राकारः दक्षिणदिगवस्थितस्तिष्ठति । सभ्यावस्थयौ आहवनीयस्य पाश्चद्वये लघुकुण्डमाश्रित्य तिष्ठतः। एवं यागवेद्यां कुण्डस्थाः अग्नयो भवन्ति । अपां गर्भं समुद्रियम्¹⁰ इति मेघस्थानां जलानां मध्ये अपां गर्भं विद्युद्रूपं यत् समुद्रे वडवानलाग्निरूपेण स्तूयते ।

स्वरूपवर्णनम् –

घृतेन हि अग्निः प्रवर्धते तस्मात् घृतमस्याग्रेरुत्पत्तिस्थानम् इति यागेषु तेजस्करस्य घृतस्य प्रयोगबाहुल्यमुच्यते ।¹¹ समानमनस्का रूपयौवनसम्पन्ना इव घृतस्य धारा अग्निमभिनमन्ति । ईषद्वसमाना योषा यथा पतिमभिप्रह्वीभवन्ति, समिन्धनस्ता घृतधारास्तथा अग्निं व्याप्नुवन्ति । ताश्च धाराः सेवमानोऽग्निः प्रीतो भवति ।¹² अग्नेस्तनूरसि वाचो विसर्जनम्¹³ इति दर्शपौर्णमासकर्मणि हविरावपनकाले आहवनीयाग्निमुद्दिश्य प्रोच्यते – तत्र प्रक्षिप्तं हविरग्निर्भवति। अतो हविरग्नेस्तनूः नाम शरीरम् । ज्वलमाना या दीपशिखा तदग्नेः वीर्यमिति उच्यते शतपथे – वीर्यं वै शुचिः। यद्वा अस्य अग्नेः एतदुज्ज्वलति एतदस्य वीर्यं शुचिः।¹⁴ आज्यरूपं हविः अग्नेः जिह्वा, सा च जिह्वा सुष्ठु भवतीति सुभूः उच्यते – अग्नेर्जिह्वासि सुभूर्देवेभ्यः ।¹⁵ प्रज्वाल्यमाने अग्नौ उपरितनभागो यः कृष्णवर्णः तदग्नेः ग्रीवः कृष्णग्रीवः कथ्यते । एवञ्च धूमेनासिता ग्रीवा यस्य सः तथाग्निः असीतग्रीव इत्युच्यते ।¹⁶ अग्नेः यः शोकः सन्तापः कृष्णमृगे भवति । कृष्णमृगः एवंविधं सन्तापं सम्प्राप्य अस्मद्वेष्टीणां शरीरान् गच्छति । तेषु सन्तापज्वालां

¹⁰ काण्वसंहिता .12.4.10

¹¹ घृतं मिमिक्षे घृतमस्य योनिर्घृतेऽश्रितो घृतम्बस्य धाम । काण्वसंहिता .19.1.2

¹² अभि प्रवन्त समनेव योषाः कल्याण्यः स्मयमानासो अग्निम् । घृतस्य धाराः समिधो नसन्तः ता जुषाणो हर्यति जातवेदाः। काण्वसंहिता .19.1.9

¹³ काण्वसंहिता .1.5.3

¹⁴ मा2.श..2.1.8

¹⁵ काण्वसंहिता.1.10.3

¹⁶ अवत्वसितग्रीवश्छागैः.काण्वसंहिता...25.4.1

प्रकटयतीति अग्नेः सन्तापज्वालारूपतनूः मन्त्रे उच्यते ।¹⁷
कृष्णमृगस्य अग्नेः शरीरत्वात् वाधकेभ्यः संरक्षितुं
कृष्णाजिनस्य यागव्यवहारे कारणमिति वक्तुं शक्यते ।

अग्नेः कर्माणि –

वैदिककर्मकाण्डे अग्निः धर्मस्य अभिचारस्य च
निखिलानि कार्याणि करोति । प्रकारद्वयेन तस्य कार्याणि
विचार्यन्ते । प्रथमं देवताभ्यो हविःसम्प्रेषणं, द्वितीयञ्च
दुस्सत्त्वानां निराकरणम् । यज्ञीयहविः अग्निमाध्यमेन एव
सर्वे देवाः प्राप्नुवन्ति । आनुष्ठानकर्तारो मनुष्या ऋत्विजो
हविषा अग्निं प्रवर्द्धयन्ति तेन प्रदीप्तः अग्निः क्रियाशीलो
भवतीति एवंक्रमेण अग्नेः कर्माणि उक्तानि ।

अग्निस्तत्त्वम् –

अग्नेष्ट्वा तेजसा सादयामि¹⁸ इति अग्निस्तेजसा
इतरवस्तूनां देवताज्ञानं सम्प्रदर्शय अग्नेः तेजस्तत्त्वस्य
वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति सायणः – हे सुक् ! अग्नेः
सम्बन्धिना तेजसा त्वां सादयामि । न केवलं सुचः, एवमेव
विविधेषु स्थलेषु अग्नेस्तेजमाश्रित्य नैकानि वस्तुपदार्थानि
स्तुतानि यास्काचार्यादिकृतिषु ।

शोषणहेतुभूतस्तेजस्तथा पदार्थप्रकाशकस्तेज
इत्यग्ने द्विविधस्य तेजसः प्रसङ्गमुच्यते – नमस्ते हरसे
शोचिषे नमस्ते अस्त्वर्चिषे¹⁹ इति । अत्र रसानां हर्त्रे
शोषणहेतवे इत्यर्थे हरसे पदस्य प्रयोगः, पदार्थप्रकाशनाय
अर्चिषेपदस्य व्यवहारो दर्शितः । अग्निरस्मान्
अभिशापजन्यक्लेशात् अभिरक्षति ।
वैकल्यनिमित्तोऽभिशापः । तस्मात् पावयति गोपयति
रक्षयतीति हेतोः वेदे अग्निः अभिशस्तिपावा इति नाम्ना
स्तूयते ।²⁰ कर्मविघातकारीणां शत्रूणामपहन्ता अग्निः
अस्मत्कर्णणां रक्षको भवति । संहितायामुच्यते –

अग्ने सहस्व पूतना अभिमातीरपास्व ।

दुष्टरस्तरन्नरातीर्वर्चो धा यज्ञवाहसि ॥²¹

हे अग्ने ! त्वं शत्रुसम्बन्धिनीः सेनाः अभिभव । तथा
अभिमानिनः कर्मविघ्नकारिणः शत्रून् अपनुद । किञ्च न
केनापि तर्तुं शक्यः । तथा शत्रून् तिरस्कुर्वन् यज्ञनिर्वाहके
यजमाननिमित्ते वर्चः, अन्नं च देहि ।

सप्तसंख्यासम्बन्धः –

सप्त ते समिधः सप्त जिह्वाः सप्त ऋषयः सप्त धाम
प्रियाणि ।

सप्त होत्रा समिधा त्वा यजन्ति सप्त योनिरा
पूणस्व घृतेन स्वाहा ॥²²

अग्नेः समिन्धनाः सप्तसंख्यकाः प्राणाः भवन्ति ।
प्राणा वै समिधः²³ इति श्रुतेः । अग्नेः ज्वालारूपा जिह्वा च
सप्त भवन्ति । तथा चाथर्वणिका आमनन्ति -

काली कराली च मनोजवा च विलोहिता या च
सधूमपूर्णा ।

स्फूलिङ्गिनि विश्वरूपी च देवी लेलायमाना इति
सप्त जिह्वाः ॥²⁴

रजोगुणनिर्वाहकोऽग्निः –

अयमग्निः भूलोकस्य तत्रानुष्ठेयस्य यज्ञस्य तथा
तस्मिन् यज्ञे प्रवर्तकस्य रजोगुणस्य च निर्वाहकः ।
तादृशोऽग्निः यज्ञेषु हविषः प्रापिकां जिह्वां ज्वालां करोति
। अपि च दिवि सूर्यरूपो भूत्वा रथे नितरां योज्यमानाभिः
उत्तमाभिरश्वजातिभिः शिरोवदुन्नतिं धारयति । तदर्थं स्वर्गे
सर्वदा तिष्ठतीति स्वर्षा इति पदेन अग्निः स्तूयते मन्त्रे-

भुवो यज्ञस्य रजसश्च नेता यत्रा नयुद्धिः सचसे
शिवाभिः

दिवि मूर्ध्नि दधिषे स्वर्षा जिह्वामग्ने चकृषे
हव्यवाहम् ॥²⁵

¹⁷ चिन्वानस्तन्वो नि षीद.काण्वसंहिता..14.5.1 ,
सायणभाष्यम् ।

¹⁸ काण्वसंहिता.14.1.14

¹⁹ काण्वसंहिता .18.1.12

²⁰ काण्वसंहिता.5.1.4

²¹ काण्वसंहिता .11.1.3

²² काण्वसंहिता.18.6.15

²³ शतपथब्राह्मणम्.9.2.3.14

²⁴ मुण्डकोपनिषत् .1.2.4

²⁵ काण्वसंहिता.16.5.4

अग्नेः कनीनकात्वम् -

भगवदग्नेः अक्ष्णः कनीनकात्वेन स्तुतिः क्रियते वेदे। सूर्यरूपीचक्षुषः कनीनकातारका अग्निरिति तस्याग्नेः वैशिष्ट्यं प्रशंसते -

सूर्यस्य चक्षुरा रोहाग्नेरक्ष्णः कनीनकाम् ।

यत्रैतशेभिरियसे भ्राजमानो विपश्चिता ॥²⁶

सूर्याग्निदृष्टिविषये सति मार्गो रक्षोवाधरहितो भवति । सूर्यस्य सम्बन्धि यच्चक्षुः अस्ति, तत्राग्नेः सम्बन्धिनी या कनीनका तारका विद्यते, तां तत्समानपाटवबुद्धियुक्तो भवेति प्रार्थयति । तमेतं समर्थयन्ति तैत्तिरीयाः - एष खलु वा अरक्षोहतः पन्था योऽग्रेष्व सूर्यस्य च²⁷ इति ।

अग्नेर्भेषजत्वम् -

अनुष्णशैत्यादिभिः विविधकारणैः पीडितेभ्यः शिथिलेभ्यो जीवेभ्य औषध्यपेक्षा भवति । औषधसेवनेन शरीरस्थसर्वकष्टस्य विरतिः, इन्द्रियसौष्ठवञ्चेति प्रयोजनम् । शीतर्तौ तापस्य मात्रा न्यूनतायां, स्वात्मानं संरक्षितुं प्राणिनोऽग्नेः सहायं कामयन्ते । अत्यन्तार्द्रप्रदेशेषु हिमस्थानेषु रुद्धनिःश्वासमनुभवन्तो मानवाः शरीरस्थतापं वर्धयितुं अग्निं प्रज्वालयन्ति । शीतबाहुल्यात् सायं प्रातः जनाः स्थाने स्थाने अग्निं प्रज्वालय तदुष्णम् औषधवत्सेवन्ते । लोकोपकाराय अग्निरपि स्व प्रकीर्णतेजसा शीतकारकस्य सम्पूर्णहिमस्य हिमस्वभावस्य चौषधमित्यभिधीयते अग्निर्हिमस्य भेषजम्²⁸ इति ।

अयमेवाग्निः होतृपदेन देवानामाहवाता, विदानपदेन स्थानाभिज्ञः, त्वेषपदेन दीप्तिमान्, दीदिवान् पदेन देवेभ्यो हविषो दाता, सुदक्षपदेन सर्वकर्मणि कुशलः, अदब्धव्रतप्रमतिपदेन अहिंसिते कर्मणि प्रकृष्टमतिः, वशिष्ठपदेन अतिशयेन वासयिता, सहस्रंभरपदेन सहस्रसंख्याकानां हविषां पोषयिता, शुचिजिह्वपदेन शुद्ध-होमयोग्या ज्वालाजिह्वा, वैश्वानरपदेन सर्वव्यापक इत्येवं रूपेण अग्नेः वैशिष्ट्यप्रतिपादकानि नामानि मन्त्रेषु बाहुल्येन दृश्यन्ते । पुनश्च अयमग्निः अस्माकं सहसा उत्पन्नानां शत्रूणां, पूर्वोत्पन्नानां शत्रूणां चोभयविधां हन्ता, तान् विनश्य अस्मान् सुखं प्रयच्छति तस्मादयमग्निः

अस्माकं रक्षकः।²⁹ अपमृत्युनाशकत्वेनापि अग्नेः वैशिष्ट्यं द्योतते मन्त्रे - सं त्वमग्ने सूर्यस्य वर्चसाऽगथाः समृषीणौ स्तुतेन ।³⁰ अर्थात् हे अग्ने ! त्वं सूर्यस्य तेजसा संगतोऽसि । यथा त्वमेतैः तेजभिः संगत तद्वत् त्वत्प्रसादादहमपमृत्युदोषादिरहितेनायुषा सम्यक् तेजसा सत्पुत्रादिकया प्रजया धनस्य पोषेण च सङ्गच्छेयम् । आयुः प्रभृतिफलानि मम सततं भवन्त्विति प्रस्तुतमन्त्रस्याशयः।

अग्निः धनदा -

अप इति कर्मनामसु पठितम् । सुकर्मा शोभनकर्मा स्वपा इत्यग्नि नाम । स अस्मभ्यं शोभनसामर्थ्योपेतं सुवीर्यं ब्रह्मवर्चसं च गमयति । यजमाने च धनं पुष्टिं धारयन् अशेषकल्याणं साधयति ।³¹

त्वामग्ने यजमाना अनु द्यून् विश्वा वसु दधिरे वार्याणि ।

त्वया सह द्रविणमिच्छमाना ब्रजं गोमन्तमुशिजो वि वव्रुः॥³²

हे अग्ने ! यजमानाः सर्वे प्रतिदिनं त्वामनुगच्छन्तो वरणीयानि सर्वाणि वसुधनानि धृतवन्तः। त्वया सह अवस्थितास्ते यजमाना इच्छमानाः पुनरप्यधिकं द्रव्यं काङ्क्षन्तो धनसाध्यानि कर्माणि कामयमाना गोभिर्बर्हिभिर्युक्तं गोनिवासस्थानं विशेषेण धृतवन्तः। यागसाधनेन हि यजमानानाम् अग्नेरनुगतकारणात् वरणीयानि सर्वाणि वसुधनानि प्राप्नुवन्ति। ततोऽपि इष्यमाणमधिकं द्रविणं, धनसाध्यानि कर्माणि च अग्नेः प्रसादात्सिद्ध्यन्तीति अर्थः समुदेति। यागद्वारेण गोभूहिरण्यादिधनप्रदानेन साकं अभिलषितेषु धनसाध्येषु कर्मस्वपि अग्नि विशेषेण प्रेरयति। मन्त्रान्तरे पुनरप्युच्यते - इषे राये रमस्व महसे द्युम्न ऊर्जे अपत्याय³³ इति ।

²⁹ काण्वसंहिता.16.1.1-2

³⁰ काण्वसंहिता.3.3.10

³¹ अग्ने पवस्व स्वपा अस् वर्चः सुवीर्यम् । दधद्रयिं यमि पोषम्। काण्वसंहिता .8.13.1

³² काण्वसंहिता.13.2.11

³³ काण्वसंहिता.14.3.9

²⁶ काण्वसंहिता .4.10.3

²⁷ तौत्तिरीयसंहिता .6.1 .7

²⁸ काण्वसंहिता.25.3.7

अर्थात् हे अग्ने ! अन्नार्थं, धनार्थं, बलार्थं, यशोनिमित्तं, क्षीरादिरसार्थं, पुत्रार्थं, त्वमत्र क्रीडां कुरु ।

प्राणधारणार्थं प्राणिनस्तावदन्नं सेवन्ते तेन अन्नेन तेषां शरीरं पुष्टं बलीष्ठं च भवति । तदन्नहेतोः अन्नकारकत्वेन अग्निः आराध्यते मन्त्रे –

अन्नपतेऽन्नस्य नो देह्यन्मीवस्य शुष्मिणः।

प्रप्र दातारं तारिष ऊर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे॥³⁴

अर्थात् हे अन्नपते अग्ने, रोगरहितस्य बलहेतोः अन्नस्य प्राप्तिं देहि । प्रकर्षेण हविषो दातारं यजमानं तारय । द्विपदे अस्माकं मनुष्याय चतुष्पदे पशवे च बलमन्नं वा देहि । परस्परद्वेषरहितोऽद्वेषः, तथाविधाग्निः सुपुत्र, हिरण्यादि विविधधनस्य प्रदातात्वेन स्तूयते –

भूर्भुवः स्वः सुप्रजा प्रजया भूयासम् ।

सुवीरो वीरैः सुपोष पोषैः॥³⁵

हे अग्ने ! यतस्त्वं व्याहृत्यात्मकः, अतस्त्वामनया स्तुत्या याचे । अनुकूलत्वेन शोभमानाः प्रजाः मम यथा भूयासम्, तथा स्वस्वकार्येषु शूरैर्यदा युज्येयं तदानीं शास्त्रीयमार्गवर्तिशोभनपुत्रयुक्तो भूयासम् । तथा हिरण्यपश्वादिपोषणैर्यदा युज्येयं तदानीं बहुमूल्याहं हिरण्यादियुक्तो भूयासम् इति । पुनश्चोच्यते अयमग्निः अस्माकं वरिवं धनं करोतु । संग्रामादस्मद् वैरिणो विदारयन् धनं रक्षतु । सततगमनकुशलाश्वमिव सहस्रसंख्यकेन धनेन संमितमन्नं दत्तवान् इति यजमानैः श्रौतकर्मणि अग्निः भूयः स्तूयते ।³⁶ अप इति कर्म नामसु पठितम् । सुकर्मा शोभनकर्मा स्वपास्त्वमग्ने, अस्मभ्यं शोभनसामर्थ्योपेतं सुवीर्यं ब्रह्मवर्चसं च गमय । मयि यजमाने धनं पुष्टिं च धारयन् अस्मत्कल्याणं च साधय ।³⁷ रायस्पोषं धनपुष्टिं प्रददातीति रायस्पोषदा अग्निः राज्ञो गृहे यद्धनमस्ति तत् क्रयविक्रयादिना बहुधा पोषयित्वा राज्ञे समर्पयति ।³⁸

स बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् ।
युयोध्यस्मद्वेषाँसि विश्वकर्मणे स्वाहा ॥³⁹

हे वसुपते अन्नप्रदाग्ने ! त्वमस्मदभिप्रायं बुध्यस्व । विद्वान् धनवान् त्वं शत्रुभिः कृतद्वेषान् अप्रियाणि वा अस्मत्तः पृथक् कुरु शत्रुरहितेन सुष्ठु जीवनं परिपालय इत्येतावता बहुविधेषु मन्त्रेषु अग्ने धनकारकत्वं सूचितं वर्तते ।

उपसंहारः –

वैदिकसाहित्ये काण्वसंहितायां विशेषतः रूपकसंवलितया भाषया बहुविधानि नामानि आख्यानानि च अग्निसंवद्धानि वर्णितानि । तत्र सर्वत्र प्रकाशप्राधान्यवर्णने एव प्राधान्यं दृश्यते । सर्वपदार्थानुस्यूत ऊर्जारूपोऽग्निः सर्गसञ्चालनार्थं जीवरक्षणार्थं च सूर्यादिरूपेण पाचकाग्न्यादिरूपेण वा द्योतते । जले अपि तस्य सत्ता स्वीकृता मन्त्रेषु । यद्यपि जलं अग्निप्रकाशकमस्ति, किन्तु जलपरमाणावपि अग्निरौष्ण्यं वाडवादिरूपेण प्रसिद्धमेव । सर्वदेवतात्मकत्वादेव स देवानां मुखमिति स्वीक्रियते । शास्त्रीयदृष्ट्या च स आद्यपूज्य, उपयोगदृष्ट्या ऊर्जाप्राप्तिदृष्ट्या च लोकहितचिन्तकैरपि सेवनीय एव ।

धनकारकत्वे अग्नैरत्र स्तुतिबाहुल्यात् अग्नैरेव धनस्य स्वामी, तस्मादेव धनयाचना कर्तव्येति प्रस्तुतमन्त्राणामाशयः । तत्त्वमिदं समर्थयन् व्यासदेवोऽपि हुताशनात् नाम अग्ने सकाशादेव धनमिच्छेत् इति वदति ।⁴⁰ अग्नेः कृतसन्तोषेण यागधूमेन न केवलं वायुमण्डलशुद्धिः अपि तु सुपुत्र-पशु-शण्य-अर्थ-सम्पत्-यश-बल-आयुरादिविविधप्रकारो धनलाभो भवतीति नास्ति विप्रतिपत्तिः । स एवाग्निः वेदोक्तयागद्वारेण एव त्रिभिः लक्षणैः आज्यान्नादिद्रव्यैः सन्तुष्टिं याति । अनेनाग्निना मनुष्येषु मनोग्राहिकात्मिकाबुद्धिः सम्पादिते ते एव यजमानाः स्वायत्तचित्ताः सन्तो जराजीर्णपर्यन्तं श्रुत्युक्तेषु कर्मसु समित्-आज्य-पुरोडाशादिना हविषा अग्निं परिचरन्ति । तेन जुष्टेन हि अस्मभ्यमपेक्षितं धनं प्रदाय प्रत्यक्षेण परोक्षेण वा जगत्कल्याणं साधयतीति अध्ययनानुभवः ।

³⁴ काण्वसंहिता .12.7.18

³⁵ काण्वसंहिता .3.4.1

³⁶ काण्वसंहिता.13.4.3

³⁷ काण्वसंहिता .8.13.1

³⁸ काण्वसंहिता .5.1.1

³⁹ काण्वसंहिता.13.3.14

⁴⁰ मत्स्यपुराणम्.69.41

सन्दर्भग्रन्थाः –

कुमार, पुष्पेन्द्र : मत्स्यपुराणम्, ईस्टर्न बुक लिङ्कर्स, दिल्ली, 2004

त्रिपाठी, गयाचरण : वैदिक देवता उद्भव और विकास, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थान, दिल्ली, 2011

मुण्डकोपनिषत्, गीताप्रेस, गोरखपुर, 2006

विद्यालङ्कार, बुद्धदेव : माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणम्, सत्यम् बुक्स, दिल्ली, 2007

वेदालङ्कार, रघुविर : वैदिक निबन्ध, न्युभारतीय बुक कर्पोरेशन, दिल्ली, 2007

शर्मा, वि. आर् काण्वसंहिता(सायणानन्दबोधभाष्यसमेता), वैदिकसंशोधनमण्डल, पुणे, 1992

शास्त्री, देवशर्मा, निरुक्तम्, मेहरचन्दलछमणदासपब्लिकेसन्स, दिल्ली, 2009

शुक्ला, उषा : वैदिकवाङ्मय में अग्रितत्त्वसमीक्षणम्, अ.ग्र.पब्लिकेसन्स, दिल्ली, 2003